

İRAN'IN BAĞIMSIZLIĞININ CURZON'A TESLİM EDİLMESİ: 1919 İNGİLTERE-İRAN ANLAŞMASI VE SADRAZAM HASAN VUSÛK

*Yılmaz KARADENİZ**

ÖZET

İran, Birinci Dünya Savaşı öncesinde tarafsız kalacağını ilan ettiği halde, İngiltere ve onun elde ettiği bir grup devlet adamı tarafından savaşın içerisine çekilmiştir. Savaş sırasında toprakları İngiltere ve Rusya'nın işgaline uğramış, genç nüfusunun büyük bir kısmını kaybetmiş, siyasi ve ekonomik olarak yıpratılmıştır. Savaştan sonra devreye giren İngiliz diplomasisi, İran'ın sulh konferansına dâhil olmasını ve diğer devletlere derdini anlatmasını engelleyerek kendilerine mahkûm olmasını sağlamıştır. İran'ın petroleri ve yer altı zenginliklerini başkalarına kaptırmak istemeyen Curzon, sadrazam Vusukuddevle ve bazı bakanları rüşvet ile elde ederek istediği şekilde bir anlaşmayı imzalatmıştır. Anlaşma ile cömertçe vaat edilen mali yardımları vermemiş, aksine İran maliyesinin tamamını kontrol altına almıştır. İngiltere'den istediği rüşveti ve borç parayı alan tecrübesiz şah ise olaylara müdahale etmekte aciz kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Vusukuddevle, İngiltere, Curzon, Nüfuz

HANDOVER OF IRAN'S INDEPENDENCE TO CURZON: 1919 ENGLAND-IRAN TREATY AND HASAN VUSUK (VUSUKUDDAVLA)

ABSTRACT

Iran declared its neutrality before the First World War, but went into war due to England's and some of governors' efforts who belonged to England. During the war Iran whose lands invaded by England and Russia, lost most of its young population, and weaken politically and economically. English diplomacy which prevented Iran to enter the peace treaty agreement meeting prevented it revealing its right to other countries which caused in long term Iran, dependent on England. Curzon, who wanted Iran's groundwater resources and petroleum for England only, bribed grand vizier Vusukuddavla and some ministers and made a treaty with Iran. Generous offers included in treaty were not given to Iran but caused to take control over Iran's treasury. Inexperienced shah who got bribe and debt from England was not good on taking interventions.

Key Words: Iran, Vusukuddavla, England, Curzon, Influence

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi. El-mek: yilmazkaradeniz44@hotmail.com

Giriş

“Atlas Okyanusu havzasındaki gücün taraftarları, batı değerleri ismiyle bir mefhumu icat ettiler. Saygı ve tahammülü, kardeşlik ve şahsi özgürlüğün şartı saydılar. Korkarım ki bu görüş fazlasıyla tarihin dışındadır. Eğer Avrupa’yı diğer kıtalarla karşılaştırsak, batıdan işkence görmüş ve horlanmış izlerle dolu kıtalar çıkacaktır. Avrupa’nın bu konudaki geçmişi, Müslüman Hindu ve Çinliler göre daha karanlıktır. Yok, eğer batı bunun dışında daha büyük iddiada bulunuyorsa o zaman bu değerler ahlaki değildir. Belki ilim ve fen ile ilgilidir.” (Bertrand Arthur William Russell)¹

İngiliz filozof Russell (1872-1970), savaşa karşı olduğunu bu sözleri ile açıklarken, aynı zamanda İngiltere başta olmak üzere batılı devletlerin sömürgecilik uğruna döktükleri kan ve gözyaşını da vurgulamıştır. İnsan hakları ve şahsi özgürlükten bahseden batının, bunu pratikte uygulamaya koymadığını söylemiştir.² Gerçekten de batı medeniyetinin mümessili olduğunu söyleyen devletler, keşfettikleri yeni coğrafyaların medeniyetlerini talan ettikleri gibi insanlarını da katletmişlerdir. XIX. asırdan sonra sömürgecilik ve talan etme şekli değişmiş, kendi masaları başında oturarak başka milletlere ait olan zenginlikleri paylaşma planları yapmışlardır. Daha sonra binlerce ve bazen de milyonlarca insanın kanı, bu yapılan planlar uğruna akıtılmıştır. XX. asırda Ortadoğu ve Osmanlı Devleti’nin hâkim olduğu topraklardaki zenginlikler için organize edilen I. Dünya Savaşı, geride milyonlarca ölü, sakat ve aç insan bırakmıştır. Bu savaşta, İngiliz diplomasisinin derin köklerinden yansıyan ve pratiğe dökülen planlar, Avrupa’dan Hindistan’a kadar olan coğrafyayı felakete sürüklemiştir. İngiltere, hâkimiyetinin devamı için yeni devletçikler ihdas etmiştir. Savaşın başında tarafsız kalacağını ilan eden İran’ı işgal ederek savaş kurallarını ve insani değerleri hiçe saymıştır.³

İran, 1914-1918 yılları arasında Rus ve İngiliz ordularının savaş alanı haline gelmiş, Hazar kıyılarından Basra Körfezi’ne kadar olan toprakları İngiltere’nin işgaline uğramıştır. Savaştan dolayı İran’ın zirai faaliyetleri ve yerli sanayi üretimi durmuştur. Halk, bu süre içerisinde zirai tohumları yemek zorunda kalmış, topraklara ekilecek tohum kalmayınca kıtlık başlamıştır.⁴ Bu dönemde İran’da görevli olan İngiliz subay Forbes, İran’da halkın iskelete döndüğünü, yiyecek bulamadığını, hastalık ve açlıktan toplu ölümlerin olduğunu kaydetmiştir. Forbes, Kirmanşah’a giderken yol kenarında çoğu çocuk ve kadın olmak üzere yirmi yedi ceset gördüğünü yazmıştır.⁵ Aynı şekilde Kazvin’de savaş sonrası ortaya çıkan hastalık ve açlıktan halkın telef olduğunu, adeta cehennem gibi bir manzara gördüğünü, kendisinin bundan çok etkilendiğini ve insanlığından utandığını söylemiştir.⁶ Russell’in dediği gibi, batıdan işkence görmüş ve horlanmış izlerle dolu kıtalara İran da eklenmiştir. Curzon, savaştan sonraki durumdan tatmin olmayacak, İran halkına ait

¹ Bkz. Seyyid Taki Nasır, *İran der Berhured-i ba İsti’ margirân ez Ağaz-ı Kacariye ta Meşrutiyet*, Tehran 1363, s. 355

² Bertrand Arthur William Russell (1872-1970), I. Dünya Savaşı’nın sonunda, savaş karşıtlığından dolayı Trinity Üniversitesi’ndeki görevinden alınarak hapse atılmıştır. Yaklaşık beş ay hapiste kalmıştır. Bkz. Richard Rempel (1979). “From Imperialism to Free Trade: Couturat, Halevy and Russell’s First Crusade,” *Journal of the History of Ideas*, University of Pennsylvania Press 1979, s. 423-443; Louise Cripps Samoiloff, *Memories and Commentaries*, Associated University Presses 1997, s. 19. Avrupa devletlerinin şark siyaseti için bkz. Norman Harris, *Europe and the East*, Cambridge 1926

³ Ali Ekber Velayeti, *Tarih-i Revabit-ı Harici-i İran*, Tehran 1374, s. 50. Ayrıca bkz. Henri Hauser, *Hitoire diplomatique de l’Europe*, Paris 1919

⁴ Nikki Keddie, *The Cambridge History of Iran, From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Volume VII, Cambridge University Press 2008, s. 209

⁵ Francis Forbes-Leith, *Hatırat-ı Mübaşir-i İngiliz Serdar-ı Ekrem* (terc. Hüseyin Ebu Turabiyan), Tehran 1366, s. 16

⁶ F. Forbes-Leith, *age*, s. 18

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

olan bütün zenginleri ele geçirmek için hileli diplomasi ve rüşvete başvuracaktır. Rüşvete tevessül eden başbakan Vusukuddevle ve arkadaşları, İran'ı İngiliz hariciyesinin kapısında Curzon'a teslim edeceklerdir.

İngiltere, Napolyon'un 18 Haziran 1815'te Waterloo'da yenilmesinden sonra gözüntü Osmanlı ve İran topraklarına dikmeye başlamıştı. Avusturya'yı yanına aldıktan sonra Viyana'da bir kongre tertipleyerek Avrupa'ya yeni bir şekil verilmişti. Bu tarihten sonra Ortadoğu'daki Osmanlı ve İran topraklarını hedef almıştı. Avrupa'da Fransa'nın mevcut sınırlarına çekilmesini sağlayan İngiltere, 1870'ten itibaren Almanya ile açıktan mücadeleye başlamıştı. 1870'de Fransa'nın yenilgisiyle neticelenen Fransa-Almanya Savaşı'nda müdahil olmuş, bu savaş ile Almanya'nın önüne uğraşacağı ve uğraşırken de güçten düşeceği bir mesele koymuştu. Bir yandan da Almanya'nın Rusya ile yapacağı muhtemel bir ittifaka karşı İngiliz diplomasisi devreye sokulmuştu. Uzakdoğu ve Hindistan yönündeki Rus yayılmasını, 1902'de Japonya'ya yardım ederek 1905'te Rusya'nın yenilmesini sağlayarak halletmişti. Japon yenilgisinden sonra Rusya'nın içte ihtilal ile uğraşması, İngiltere'yi rahatlatmıştı. 1907'de Almanya'nın Rusya ile muhtemel ittifakının önlenmesi için iki devletin düşman ettirilmesini, Rusya Dışişleri Bakanı Iswolski'yi masada hile diplomasisi ile yendikten sonra imzalattığı anlaşma ile sağlamıştı.⁷ Anlaşmayı Rusya'nın İran'a sarkmasını engelleyen sigorta olarak görmüştü. İngiltere, bütün bu diplomatik manevralar ile Rusya ve Fransa'yı kendi tarafına çektikten sonra İran ve Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirecek savaşı tatbikat sahasına koymuştu. İran, savaş öncesinde tarafsız kaldığı halde topraklarını işgal ederek yeni sömürge alanlarına dâhil ettirmeye başlamıştı.⁸

İngiltere, I. Dünya Savaşı öncesinde dünyanın dörtte birini sömürgeleştirmişti. Ancak Avrupa'da birliğini 1871'de tamamlayan Almanya'nın elinde böyle bir imkân bulunmamaktaydı.⁹ Almanya, Ortadoğu ve Hindistan güzergâhı üzerindeki İran ve Osmanlı topraklarında İngiltere'nin çıkarlarına ortak olmak istiyordu. İngiltere, Almanya'nın muhtemel yayılmasına karşı önce Fransa'yı 1904'te imzaladığı anlaşma ile yanına çekti. Arkasından Rusya ile kendisi arasında arabulucu olmasını istedi. 1907'de Rusya'ya İran'ın kuzeyini ve Osmanlı boğazlarını vaat ederek yanına çekti. Bundan sonra Almanya ile mücadele etmeye başladı. İşte bu mücadeleden doğan savaş, Avrupa'da başladıktan sonra çok kısa bir süre sonra toprakları paylaşılmak istenen İran ve Osmanlı sınırlarına dayandı. İran, savaşın başında tarafsızlığını ilan ettiyse de toprakları İngiltere ve Rusya'nın işgaline uğradı. Rus general Baratov komutasındaki ordular İsfahan'a kadar ilerledi. İngiliz orduları ise doğuda ve güneyden İran'ın içerilerine doğru ilerledi. Her iki devlet, 1907'deki anlaşma ile kendilerine ayırdıkları bölgeleri işgale başladı. Ruslar kuzeyden, İngilizler ise güneyden ilerleyerek ara bölge olarak tayin ettikleri Tahran'a dayanmışlardı.¹⁰

I. Dünya Savaşı öncesinde İran tahtına Kaçar hanedanının çocuk yaştaki şehzadesi Ahmed Şah geçmişti. Savaşın başlamasından kısa bir süre önce İran tarihinde "*diplomat-ı mekkâr*" yani "*hilekâr diplomat*" olarak bilinen Ebul Kasım Han (Nasırülmülk), saltanat naipliğinden ayrılarak ülke dışına gitti. Saltanat naibinin o dönemdeki siyasi şartlara ve dış müdahalelere yenildiği için İran'dan ayrılmak zorunda kaldığından bahsedilse de bu doğru değildir. Oxford'da okuduğu sırada Curzon'un yanında yetişmesi ve dolayısıyla İngiliz diplomasisinin savaştan sonra İran'da yapmak istediklerine vakıf biri olarak kendisinin ön plana çıkmasını istemiyordu. İran halkının göstereceği

⁷ Iswolski için bkz. Alexander Petrowitsch Iswolski, **Memories**, Paris 1923; Friedrich Stieve, **Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911-1914**, Berlin 1926

⁸ Ruhullah K. Ramazani, **The Foreign Policy of Iran, 1500-1941**, Virginia 1966, s.139-215. Ayrıca bkz. P. Avery-H. Sabahi, **British Policy in Persia, 1918-1925**, London 1990; Cyrus Ghani, **Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Rule**, London, 1998

⁹ Kamuran Fani, **Cengha-yı Cihani-i Evvel ve Dovvum**, Tehran 1377, s. 4

¹⁰ Kamuran Fani, **age**, s. 21

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

tepkiyi düşürerek ülkesinin menfaatini İngilizlere teslim eden olarak bilinmek istememişti. Tecrübesiz şahın başına gelecek olanları tahmin edip çıkış yolunu Avrupa'da bulmuştu.¹¹

İngiltere ve Rusya'nın İran'a müdahalelerinin iyice arttığı sırada Rus askerleri, Kazvin ve Tebriz'de halktan vergi adı altında zorla para toplamaya, Azerbaycan'da Meclis-i Şura-yı Milli'ye üye seçilenlerin meclis çalışmalarına katılmalarını engellemeye başlamışlardı. İngilizler ise İran'a verdikleri borç paraya karşılık Buşehr gümrüklerine el koymuşlardı.¹² İran'ın içerisine düşmüş olduğu bu iç karışıklık ve yabancı müdahalesi, şahsi menfaat peşinde olan bazı siyasilerin işine yarıyordu. İngiltere'nin eliyle elde ettikleri paraları ve mevkileri, kendi milli menfaatlerine tercih ediyorlardı. Bu durum işgale ve sömürkiye karşı direnmede tek parçalılığı zedeliyor, İngiltere ve Rusya'nın hareket alanlarını genişletiyordu. İran için tek olumlu şey, bu iki devletin İran zenginlikleri üzerinde rekabet halinde olmalarıydı.¹³

İngiltere ve Rusya'dan alınan borçlara karşılık verilen imtiyazlar ile devletin milli gelirlerinin ipotek altına alınması birlikte gerçekleşmiştir. İçteki siyasi kararlarda kanunun gücü ve merkezin ağırlığı zahiri olup hiçbir yaptırımı kalmamıştır. Tahran'daki İngiliz elçiliğinden Tavenli, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'e 5 Aralık 1912'de gönderdiği telgrafta İran'daki durumu şöyle bildirmiştir; "*Dışişleri Bakanı dün demiryolu imtiyazını vereceğine dair bana söz verdi. Büyük cenapları bana verdiği bilgide, eğer iki devlet (Londra hükümeti yardım ederse) kabinenin yenilenmesine rıza gösterirlerse söz verilen bütün imtiyazların verileceğine dair teminat verecektir.*"¹⁴

İran'da iki sömürgeci devletten İngiltere ve Rusya'nın ticari, iktisadi ve siyasi rekabetlerinin boyutu alabildiğince genişlemişti. Rusya, İran'ın kuzeyinden güneye doğru yayılmak ve Basra Körfezi'ndeki ticari havzaya ulaşmak istiyordu. Ancak 1907'de İngiltere'nin oyununa gelmişti. Bu tarihte İngiltere ile imzaladığı anlaşma ile Basra Körfezi'ne kadar İran'ın bütün güney bölgelerinin İngiltere nüfuzunda olduğunu kabul etmişti. İngiltere, savaştan önce Rusya'nın güney ve doğu istikametindeki muhtemel yayılmasının önünü kapatmıştı. Terenzio; "*İran, İngiltere için Hindistan'ın önündeki zincirin sağlam halkalarından bir bölgedir*" demek suretiyle İran'ın önemini belirtmiştir.¹⁵

I. Dünya Savaşı öncesinde siyasi ve iktisadi durumu iyice zayıflamış olan İran'ın savaştan önceki gücü kalmamıştı. İngiltere, siyasi otoriteyi yıpratıktan sonra aldığı ekonomik imtiyazlar ve verdiği borç paralarla nüfuzunu arttırmıştı. Hablel Metin gazetesi müdürü Müeyyedü'l-İslâm Kaşani, devlet ricali içinde tarafsızlıktan yana olanların çoğunlukta olduğunu söylemişti. Kaşani'ye göre devlet ricalinden bir kısmı İngiltere-Rusya rekabetinden istifade etmeyi düşünüyorlardı.¹⁶ Bunlar sömürgecilğe karşı uyanışın halk nezdinde yaygınlaştırılarak bağımsızlığa dönüştürülmesini hedefliyorlardı.¹⁷

¹¹ Bakır Akili, **Ruz-u Şümar-ı Tarih-i İran ez Meşruta ta İnkılâb-ı İslâmi I**, Tehran 1369, s. 71. Ayrıca bkz. Muhammed Taki Bahar, **Tarih-i Muhtasar-ı Ehza-ı Siyasi III**, Tehran 1357, s. 13. Ahmed Ali Sipihri, Nasırülmülk'ün savaşın sonuna doğru ülkeyi terk ettiğini kaydetmiştir. Bkz. Ahmed Ali Sipihri (Müverihüddele), **İran der Ceng-i Buzurg (1914-1918)**, Tehran 1336, s. 9

¹² Ahmed A. Sipihri, **age**, s. 9

¹³ Seyyid Hasan Takizâde, **Hitabe**, Tehran 1338, s. 117

¹⁴ Ahmed Beşiri, **Kitab-ı Abi, Güzâreşha-yı Mahremane-i Vezaret-e Umur-u Hariciye-i İngiliz Derbare-i Meşruta-ı İran VIII**, Tehran 1369, s. 2023

¹⁵ Pio Carlo Terenzio, **Rekabet-i Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan** (terc. Abbas Azerin), Tehran 1359, s. 103

¹⁶ Ahmed A. Sipihri, **age**, s. 239. İran'ın I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalması ile ilgili bkz. Nikki Keddie, **age**, s. 208

¹⁷ **Ruzname-i Hablel-Metin**, Şumare VIII, 4 Şaban 1334

İngiltere Dışişleri Bakanı Grey, devlet ricalinin bu tutumunun, yani Rusya ile İngiltere arasındaki rekabetten faydalanma siyasetinin farkındaydı. Bu fırsatı da vermek istemiyordu. Zaten İran'ın güneyini ve petrol bölgelerini daha önce Rusya ile yaptıkları anlaşma ile kendi nüfuzlarına ayırmışlardı. Onun için İngiltere-Rusya rekabetinin olması artık mümkün değildi. İngiltere, devlet ricalinden bir kısmını para ve rüşvet ile elde etmişti. Grey, o dönemde İran için şunları söylemişti; "İran, İngiltere ile Rusya'nın anlaşmasını istemiyordu. Geçmişte iki devlet arasındaki husumetten, kendisinin rahat bir nefes alacağı yol arıyordu."¹⁸

Olson, I. Dünya Savaşı öncesinde İran-İngiltere ilişkilerini anlatırken, İran'da değişen on altı hükümetin yabancıların nüfuzuyla işbaşına getirildiğinden bahsederek iç istikrarsızlığın boyutlarını ortaya koymuştur.¹⁹ Savaş öncesindeki İran diplomasisini ise şöyle açıklamıştır; "İran hükümetinin savaş zamanındaki siyaseti, tarafsız kalarak yabancı güçleri ülkeden çıkarmaktı. O zaman borç paraya olan şiddetli ihtiyaç yüzünden tarafsızlık bir mana ifade etmedi. Çaresizce moratoryumu ve güneyde polis teşkilatının kurulmasını kabul etti. İran daha sonra İngiltere ile anlaşma imzalayarak (Rusya sahnedan çekilmişti) bağımsızlığını kabul ettirmeye çalıştı."²⁰ Seyyid Ziyaeddin, Rad gazetesindeki müşahedelerinde İran'ın savaşta tarafsız kalmaması gerektiğini söylemiştir.²¹

İngiltere, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'nın Bolşevik ihtilali ile savaştan çekildiği, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin yenilgi emareleri gösterdiği sırada İran'ı tamamiyle nüfuzuna alma siyasetini uygulamaya koymuştur. Savaşın sona erdiği 1918'de İran tahtında oturan Ahmed Şah ve sadrazam Necef Kuli Han Bahtiyari'nin siyasi yetersizlikleri İngiliz diplomasisinin işine yaramıştır.²² Ahmed Şah, Tahran'daki İngiliz elçi Marling ile görüştüğünden hemen sonra sadrazamı görevden almış, yerine İngilizlere yakınlığı ile bilinen Ahmed Kavam'ın kardeşi Mirza Hasan Vusuk (Vusukuddevle)'yi 1918'de hükümetin başına getirmiştir.²³ İngiltere, şahın bu icraatına karşılık aylık 15.000 tümen rüşvet vermeyi taahhüt etmiştir.²⁴

İngiltere, Vusukuddevle'nin hükümetin başına getirilmesinden birkaç hafta sonra Charles Marling İran elçiliğinden alarak yerine Percy Zachariah Cox'u (1864-1937) tayin etmiştir. Vusukuddevle, kendisini hükümetin başına getiren Marling ve diğer İngiliz görevliler onuruna bir akşam ziyafeti tertip etmiştir. İkinci gün ise bu defa Adliye Bakanı Nusretuddevle Firuz, Marling ve yeni tayin edilen Cox, onuruna başka bir ziyafet vererek şükranlarını sunmuştur.²⁵

¹⁸ Ali Vusuk, **Çar Fasl der Tefennon-u Tarih**, Tehran 1361, s. 70

¹⁹ William J. Olson, "Çegünegi Tekvin-i Karadad-ı 1919 İngiliz ve İran (terc. Şihin Ahmedi)," **Tarih-i Muasır-ı İran III**, Tehran 1370, s. 71. Ayrıca bkz. W. J. Olson, **Anglo Iranian Relations During World War One**, London 1984

²⁰ Mansure İttihadiye, **Ehza-b-ı Siyasi der Meclis-i Sovvum**, Tehran 1371, s. 15

²¹ **Ruzname-i Rad**, Şumare 46, 13 Safer 1333

²² Muhammed Taki Bahar, **Tarih-i Muhtasar-ı Ehza-b-ı Siyasi-i İran I**, Tehran 1357, s. 38. Cevad Şeyhülislâmi, Ahmed Şah'ın anlaşmaya olan muhalefetine, saltanattan indirilme tehdidine kadar sürdüğünü, şahı tehdiitten sonra anlaşmanın imzalanması için acele ettirdiğini söylemiştir. Bkz. **Mecelle-i Yağma**, Sayı: 28, Şumara 1, Ferverdin 1354

²³ Fuad Arinpor, **İnkılâb-ı Feramüşsude**, Tehran 1376, s. 468; Denis Write, **İraniyan der Meyan-ı İngilizha** (terc. Menuçehr Tahirniya), Tehran 1367, s. 37

²⁴ İstidlal-ı Mahremane Vezaret-i Umur-u Hariciye-i Britania Derbare-i Karadad-ı 1919 İran ve İngiliz için bkz. Muhammed Cevad Şeyhülislâmi, **Sima-yı Ahmed Şah Kacar**, Tehran 1356

²⁵ Ahmed A. Sipihr, **age**, s. 508. Percy Cox için bkz. John Townsend, **Proconsul to the Middle East: Sir Percy Cox and the End of Empire**, London 2010

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

Vusukuddevle, hükümetin başına getirildikten sonra ilk iş olarak İsveçli komutan Stahl'ın idaresindeki kuvvetlerle isyanları bastırmaya çalıştı.²⁶ Çünkü isyanlar sebebiyle İsfahan, Yezd, Kaşan, Kirman ve Gülpayegan'da emniyet kalmamıştı. İngilizlerin yardımıyla buralarda emniyeti sağlamaya çalışıyordu. Bir yandan da İngiltere'nin istediği şekilde iç düzenlemelere gidiyordu. Bu sırada Paris'teki Versay Sarayı'nda toplanan İtilaf devletleri, İngiltere'nin öncülüğünde savaş sonrası düzenlemeleri görüştüyorlardı.²⁷ Vusukuddevle, Dışişleri Bakanı Ali Kuli Ensari başkanlığındaki İran heyetini Paris'e gönderdi.²⁸ 20 Kasım 1919'da İran'ın Paris ve Londra elçiliklerine bilgi vererek heyet için hazırlık yapılmasını istedi.²⁹ İran heyeti Fransa'ya varduktan sonra heyetin başkanı olan Ali Kuli Ensari, 21 Ocak 1919'da İran'ın isteklerini hukuki zemine oturtturarak konferans sekreterliğine teslim etti. İran heyeti, Mart 1919'da konferansın üç oturumunda İran'ın uğradığı zararı ve buna karşılık talepleri anlattı. Ali Kuli Ensari, İngiltere'den başka Fransa ve Amerika dışişleri bakanları ile görüşüp savaş sebebiyle karşı karşıya kaldıkları tahribatı anlatmaya çalıştı. Ancak bütün bu girişimler Curzon tarafından engellendi. İran'ı tamamıyla nüfuzuna almak isteyen Curzon, Fransa ve Amerika temsilcilerinin işe müdahil olmalarını engelledi.³⁰ Fransa ve Amerika dışişlerine, İran'ın savaşta tarafız kaldığını ve dolayısıyla konferansa katılamayacağını iddia etmeye başladı.³¹ Amerika Dışişleri Bakanı George Lansing, İran heyetinin konferansa dâhil olmasını istediye de Curzon engelini aşamadı.³²

Vusukuddevle, İran'ı İngiliz hariciyesinin kapısında teslim etmeye doğru götürürken, kuzeyde ve özellikle Gilan'da Küçük Han Cengeli'nin isyanı şiddetleniyordu.³³ Muhammed

²⁶ Komite-i Mocazaat, sosyalist lider İhsanullah Han idaresinde terör faaliyetlerini yürütmüştür. İhsanullah Han, daha sonra Küçük Han Cengeli'ye katılmıştır. Bkz. İbrahim Fahrai, **Serdar Cengel**, Tehran 1346

²⁷ Ali E. Velayeti, **age**, s. 50

²⁸ Abdurıza H. Mehdevi, **age**, s. 358

²⁹ **İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye**, Poşe: 25, Cozvedan I (1298)

³⁰ Ali E. Velayeti, **age**, s. 51

³¹ **İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye**, Poşe: 25, Cozvedan I (1298)

³² Ali E. Velayeti, **age**, s. 358

³³ Reşt şehrindeki meşrutiyet taraftarları meşrutiyetin ilanından önce Tahran'da "*Meclis-i İttihad*" isimli teşkilatı kurmuşlardır. Teşkilat kendi içerisinde fedailer oluşturarak silahlı eylemlerde bulunmaya başlamıştır. Küçük Han Cengeli de o sıralarda bunlara intisap etmiş ve 1875'te Türkmen sahrasında Muhammed Ali Şah taraftarlarıyla çarpışmışlardır. Cengeli, burada yaralandıktan sonra Badkûbe'de bir hastaneye götürülmüştür. Bkz. Said Merağayi, **Ruzname-i İrade-i Azerbaycan**, Tehran 1352. 1878'de "*İttihad-ı İslâm*" kurulmasından sonra Meclis-i İttihad lağvedilmiştir. İttihad-ı İslâm, Reşt'te on yedi kişiden oluşan bir ekiple kurulmuştur. Teşkilatın en önemli üyelerini ruhaniler oluşturmuştur. Bkz. **Ruzname-i Cengel**, Şumare: V, 21 Şevval 1335. Teşkilatın amacı, başlangıçta İslâm'ın İran'a hâkim olması olarak açıklanmıştır. Cengeli de teşkilatın başkanlığını uhdesine almıştır. İran'ın kuzeyi Rus işgaline uğrayınca fedai grubu Ruslara karşı savaşmış, cemiyetin idari ve askeri teşkilatı kurularak mücadeleye devam edilmiştir. Cengeli, burada Meramnâme yayınlarak teşkilatın amacını, işçilerin refahı, halka eşit hukuk dağıtmak, sömürgeci devletlerden İngiltere ve Rusya ile savaşmak şeklinde açıklamıştır. İttihad-ı İslâm, daha sonra "*Komite-i İttihad-ı İslâm*" ismini almıştır. Cengeli, bu cemiyetin de başkanı olmuştur. Cemiyet, bünyesine yirmi yedi üye katarak Gilan, Mazenderan, Tarem, Astara, Tales, Kecur ve Tenkaben'i nüfuzu altına almıştır. Bundan sonra "*Nühzet-i Cengel*" veya "*Hizb-i Cengel*" isimleriyle anılmaya başlanmıştır. Bkz. Gulam Rıza Verheram, **Nizam-ı Siyasi ve İctimai-i İran der Asr-ı Kacar**, Tehran 1367, s. 256. Cemiyetin fedai grubu, 1881'de Reşt yolunda İngilizlerin kontrolündeki birkaç önemli mevziyi ele geçirmiştir. Rus komutan Picharov, Mayıs 1881'de Enzeli yoluyla Badkûbe'ye gitmek isteyen İngiliz general Dunstreville ile anlaştığı sırada, İngiliz savaş uçakları İttihad-ı İslâm'a karşı harekete geçmişlerdir. Bkz. Dunstreville, **Hatırat-ı Dunstreville** (terc. Hüseyin Ensari), Tehran 1358, s. 245. Cengeli hareketi bir süre sonra Almanya'dan da destek görmüştür. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1917'de Rusya'da iktidarı ele geçiren bolşevikler, Cengeli ile yakınlaştıktan sonra kendi görevlilerini göndermeye başlamışlardır. Bkz. M. S. İvanov, **İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran** (terc. Azer Tebrizi), Tehran 1357, s. 120.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

Tedye, elçi olarak Cengeli'ye gönderilerek silahlı adamlarını teslim etmesi istendi. Ancak Cengeli'nin cevabı olumsuz oldu. 18 Şubat 1919'da Timurtaş komutasındaki birlikler Cengeli üzerine gönderilirken, Rus komutan Starolesky idaresindeki kazak kuvvetleri de Gilan'a gönderildi. Reşt'te yapılan mücadelede Cengeli'nin yenilgiye uğratılmasında İngiliz askerleri de görev aldı.³⁴ Tahran'daki kazak birlikleri komutanı Cengeli'ye teslim olması için bir mektup göndermişse de olumlu bir cevap alamadı. Cengeli, ormanlık alana sığınarak isyana devam etti.³⁵ İran, Küçük Han Cengeli'nin başlattığı isyan hareketinde ekonomik olarak büyük sıkıntılar çektiği gibi askeri olarak yıpranmıştı. Bunu fırsat bilen İngilizler, anlaşma müzakerelerinde İran'da iç karışıklıkları önleyecek güçlü bir ordunun kendileri tarafından kurulabileceğini söylemeye başlamışlardı.³⁶

1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusuk

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, savaş devam ettiği sırada İran ile anlaşma fikrini kendi hükümetine izah ederken, İran'ın stratejik konumunun Hindistan için öneminden bahsetmiş, İran'ın iç karışıklığı ve Almanya'nın "*cihad*" çağrısını İngilizlerin Ortadoğu'daki menfaatleri için tehlikeli olduğunu söylemişti.³⁷ I. Dünya Savaşı'nın kendi lehlerine sona erdiğini anlatırken de şu sözleri sarf etmişti; "*Ne mutlu ki Alman tehlikesi faaliyete geçmedi. İngiltere'nin savaşta zaferinden sonra İngiltere-İran ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır.*"³⁸ Curzon, savaşın sona ermesinden sonraki ortamı İngiltere'nin İran'daki menfaatleri ve Hindistan'ın güvenliği için bulunmaz bir fırsat olarak görmüştü. İran'ın savaş sırasında iç karışıklığa sürüklenmesini, arzularına kavuşma yöntemi olarak görmüş, içteki karışıklık ve düzensizliği halletme bahanesiyle askeri işgali gerçekleştirmeyi hedeflemişti. İran'da İngilizlere bağlı bir ordu kurulduktan sonra tesis edilecek demiryolu ve telgraf hatlarıyla Hindistan'a kadar irtibatı sağlamayı düşünmüştü.³⁹

İngiltere'nin XIX. asırdaki en önemli meselelerinden birisi de İran üzerinden Hindistan'a kadar bir telgraf hattı tesis etmektir. Bunu Hindistan'ın savunması için elzem görüyordu. İran'ın güçlü olduğu dönemlerde Hindistan'ın emniyetini yerli aşiretlerle anlaşmada buluyordu. Rusya gibi başka devletlerin bunları Hindistan'a karşı kullanmamaları için uğraşıyordu. Ancak İran'ın zayıf düştüğü ve Rus tehlikesinin arttığı XIX. asrın sonunda siyaset değişikliğine giderek iç karışıklık ve iktisadi bunalımı kendi lehine kullanmaya başladı. Salisbury ve diğer İngiliz siyasetçiler, İran'ı ekonomik bunalıma sürükledikten sonra borç para vermek suretiyle imtiyaz vermeye zorlamışlardı. Bir yandan da Rusya, Fransa ve Almanya gibi bölgede etkili olabilecek devletleri bertaraf etmeye çalışmışlardı.⁴⁰ 1907'de Rusya'nın elini ve ayağını bağlayarak kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardı. Grey, Rusya ile imzaladıkları bu anlaşma ile doğu meselesini hallettiklerini, İran'daki İngiliz menfaatlerini tahkim ettiklerini söylüyordu. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlarında bazı İranlıların Osmanlı Devleti ve Almanya ile birlikte hareket etmeyi savunmaları İngiliz diplomatları endişelendiriyordu. Ortadoğu ve İran'daki sınırların emniyetini, Rusya'nın tehlike

³⁴ **İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye**, Poşe: 25, Cozvedan: II (1298)

³⁵ Mirza Küçük Han Cengeli İsyanı'nda yer alan Dr. Haşmet, Lahican'da iken "*Nizam-ı Milli*" isimli yüz kişilik silahlı grubuyla teslim olmuştur. Küçük Han Cengeli'nin teslim olması için kendisinden aracılık yapması istenince kuşkuya düşüp tekrar isyana kalkışmıştır. Dr. Haşmet, 4 Nisan 1882'de yakalanarak idam edilmiştir. Bkz. **Mecelle-i Handeniha ve Yaddaştah-yı Seyyid Habibullah Medeni (ez Yaran-ı Cengel)**, Şumare: 10, Sal: 24

³⁶ **Encyclopedia of Islam**, Second Edition EI/2, V, s.310-311; Ali E. Velayeti, **age**, s. 52

³⁷ Oliver Basth, **Almaniha der İran** (terc. Hüseyin Ahmed), Tehran 1377, s. 31-40

³⁸ William J. Olson, **age**, s. 71

³⁹ Bkz. William J. Olson, **Anglo-Iranian relations during World War I**, London 1984

⁴⁰ Bkz. C. J. Smith, "Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia: The British Promise of November 1914," **American Historical Review** IV (1965)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

çanlarını kısarak sağladıklarından emin değillerdi. Ayrıca Almanya'nın her an burada gücü eline geçirmesi ihtimali vardı. Savaşın başlarında bu işi halletmek istiyordu.⁴¹

Almanya, İngiltere'nin Osmanlı toprakları ve İran'daki menfaatlerini vurmak için bölgedeki Müslüman halkın İngilizlere karşı cihada kalkışmalarını istiyordu. Hindistan ve Afganistan'daki Müslümanların da cihada katılmalarıyla savaşın seyrinin kendi lehlerine değişeceğini bekliyordu. Bu uğurda maddi destek vereceğini de vaat ediyordu. Londra ve Delhi'deki İngiliz diplomatları böyle bir teşebbüsün gerçekleşmemesi için durmadan çalışıyorlardı. İran'ın Almanya'dan uzak tutulması için bütün kanallar kapatıyorlardı. İran'da iç karışıklık ve borçlanmanın devamı sağlandığı gibi güney polisi aracılığıyla askeri nüfuz devam ettiriliyordu. Fakat İran'daki hükümetlerin sıkça değişmesi ve savaştan önce İran'ın kuzeyinin Rus nüfuzuna verilmesi işi zorlaştırıyordu.⁴²

I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin İran petroleri üzerinde kurmak istediği tahakküm tam olarak gerçekleşmemişti. Almanya saf dışı edilmişse de Rusya'nın İran'ın kuzeyine sarkması tehlikesi devam ediyordu. Üstelik İran'ın içine düştüğü iç karışıklık Bolşevikler için bir fırsat olabilirdi.⁴³ Curzon, bütün ihtimalleri hesaba katarak İran'ın bir anlaşma ile kontrol altına alınmasını istiyordu. 1919'da Hindistan hükümetinden Marguis Kedleston ile İngiltere-İran Anlaşması metnini hazırlayarak kabineye sundu. Metinde, İran'ın sözde bağımsızlığından ve dostluğundan (Persophile) bahsederek nüfuz altına alınması gerektiğini söylüyordu. Bunun yolu da İngiliz parasından bulunmuştu. İran'a mali yardım ve borç para karşılığında istediğini alıyordu. Curzon, savaştan önce güneyde İngiliz himayesinde kurulan "Güney Polisi" ve para ile elde edilen aşiret kuvvetleri aracılığıyla İran'ı yarı başında tutmayı başarıyordu. İran'ın er veya geç petrol da dâhil bütün menfaatlerini İngiliz hariciyesinin kapısında teslim edeceğini tasavvur ediyordu.⁴⁴

Curzon'un İran'a karşı siyasetinde yardımcı unsurlar da vardı. Birincisi, o dönemde İran elçiliğine tayin edilen ve Ortadoğu'yu iyi bilen Percy Zachariah Cox idi. İkincisi ise İran'da hükümetin başına Vusukuddevle'nin getirilmesi idi.⁴⁵ Vusukuddevle, İngiltere'nin İran'daki nüfuzunun güçlendirilmesi için 1918'de hükümetin başına getirilmişti. İngiltere'ye muhalif olan demokratlar ise savaştan sonra birbirine düşürülüp dağıtılmışlardı. Böylece anlaşmanın zemini hazır hazırlanmıştı.⁴⁶

İngiltere, İran'daki teşebbüsünde iki problem ile karşı karşıya kalmıştı. Birincisinde, İran'da hükümetlerin sık sık değişmesinden dolayı istediği zemini oluşturmada sıkıntı çekiyordu. İkincisinde ise Versay'daki konferansa gelen İran heyetinin durumuydu. Toplantıya katılan İran heyeti, kendi ülkelerinin savaşta tarafsız kalmasına rağmen İngiliz ve Rus işgali sebebiyle büyük tahribata uğradığını anlatmak istiyordu. Bu durum İngiltere'nin işine gelmiyordu. İran heyetini konferanstan dışlayıp sadece kendileriyle muhatap olmasını istiyordu.⁴⁷

İngiltere, 1918'deki Paris Barış Konferansı'na İran heyetini dâhil etmemek için elinden geleni yapıyordu. İran petrollerini ve yer altı zenginliklerini başka devletlerle pazarlık konusu yapmak istemiyordu. Çünkü yaklaşık yüz yıl önce bunun hesaplarını yapmış, Napolyon'u İran'a yaklaştırmamış, 1907'de Rusya'nın elini kolunu bağlayarak İran'a sarkmasını önlemişti.⁴⁸ İran

⁴¹ W. J. Olson, *age*, s. 72

⁴² Abdurıza H. Mehdevi, *age*, s. 359; W. J. Olson, *age*, s. 73

⁴³ *Age*, s. 74

⁴⁴ *Age*, s. 74

⁴⁵ L. F. Tigranov, *İz obşestvennoe-ekonomičeskih otnoşeniy v Persii*, Tiflis 1905, s. 159

⁴⁶ Abdurıza H. Mehdevi, *age*, s. 360

⁴⁷ *Age*, s. 358

⁴⁸ Elie Kedourie-Sylvia G. Halm, "Towards a Modern Iran," *Studies in thought, politics and society*, London 1980, s. 185-215

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

heyetinin konferansa dâhil olmasıyla bütün bu meselelerin masaya yatırılması gündeme gelebilirdi. Bu ihtimali göz ardı etmeyen İngiltere, diplomatik manevralarla İran'ı hasım devletler listesinden çıkarmak istiyordu. Curzon, bu hususta kendisinden emin olarak Marling'e güvence vermişti. Ona göre, İran diğer devletlerle muhatap ettirilmeyerek kendilerine mahkûm edilecekti. Marling bu hususta; *"İran'da demokrasiyi bekleyen İranlılar ve hatta mutaassıp demokratlar, Osmanlı Devleti'ndeki İttihat ve Terakki Komitesi'ni kalplerinde bilerek hareket ediyorlar. Biz İran'ın dostuyuz"* demiştir.⁴⁹

Paris'teki konferansa gönderilen İran heyeti, Curzon'un diplomatik manevraları karşısında herhangi bir şey yapamadı. Sadrazam Vusukuddevle'den bağımsız hareket etmek istediğinde ise Curzon'un engellemeleriyle karşılaştı. İngiltere dışındaki bütün seçeneklerin öntü kapatıldı.⁵⁰ Ancak İran'ın meşru hakları konusunda Hindistan hükümeti ile Londra arasındaki ihtilaf bir ümit olarak duruyordu. Hindistan hükümetinden Dışişleri Bakanı Hamilton Grant, *"Komite-i Şark"* oturumunda Curzon'a muhalefet ediyordu. Grant, konferansa gelen İran heyetine hakaret derecesinde davranılmamasını, İran'daki milliyetçi nasyonalistlerin hislerine dokunulması halinde rüşvet ve makam ile durdurulamayacaklarını söylüyordu. Grant, İran'ın inandırılması hususunda şunları söylemişti; *"Bizim İran ile ilişkilerimizde gerçek açıklığa ve sadakate ihtiyacımız vardır. Eski bir darbimeselde, bizim ne söylediğimiz önemli değildir. Söyleyiş tarzı önemlidir"* demiştir.⁵¹

Grant, Hindistan hükümetinin görüşünü ortaya koyarken İngiltere'nin İran üzerinde tesis etmek istediği manda idaresine karşı çıkmıştı. Kendilerinin bağlı olduğu bir idareye İran'ın da dâhil olmasını istemiyordu. İran'ın gelecekte siyasi ve iktisadi olarak Hindistan işlerine müdahale edeceğini ve kendilerine yük olacağını söylüyordu. İran'da İngiltere himayesinde kurulan güney polisi ile Buşehr-Şiraz hattındaki İngiliz kuvvetlerinin geri çekilmesini, 1907'de imzalanan İngiltere-Rusya Anlaşması'nın ilgasını ve gümrük tarifelerinin yenilenmesini daha uygun görüyordu. Bu şekilde hareket edildiği takdirde İranlıların güveninin kazanılacağını savunuyordu. İran'ın ise bunun karşılığında İngiliz müsteşarları maliyede istihdam etmesini, yapılacak mali yardımları geri ödemeyi kabul etmesini istiyordu. Grant, buna dair metnin kendisi tarafından müsvedde olarak yazıldığını ve bu şekilde beyanların verilmesini istiyordu. Anlaşmaya bu şekilde ılgın bir şekilde ulaşılması halinde İran'da tepkinin azalacağını söylüyordu.⁵²

Curzon, Grant'ın yaptığı tavsiyeleri, İran'daki milliyetçileri tahrik edeceğini gerekçe göstererek kabul etmedi. Cox ise bunları daha çok şahsi gayeler kabilinden sayıyordu. İran'daki İngiliz menfaatlerinin korunması için bu devletin mali yardıma muhtaç hale getirildiğini, kendilerinden başka çıkar yolu olmadığını iddia ediyordu. Cox ile aynı fikirde olan Curzon, İran nasyonalizminin bir avuç avamdan ibaret olduğunu söyleyerek Hindistan hükümetinin söylediklerini hesaba almıyorlardı.⁵³

Curzon, 11 Haziran 1919'da Cox'a bir telgraf göndererek İran konusunun Şark Komitesi'nde görüşülmeyeceğini bildirmiştir. İran heyeti de İngiltere'nin müdahalesi karşısında görüşlerini anlatmaktan vazgeçmiş, İngiltere ile daha sonra müzakere edeceğini söylemiştir.⁵⁴ Curzon, Tahran'daki Cox'a gönderdiği telgrafta, İngiltere'nin İran'ın bağımsızlığına saygılı olduğunu, 1907 anlaşmasının ilga edileceğini, güney polis teşkilatının yeni bir askeri sınıf olarak düzenleneceğini, mali müsteşarların İran'da istihdam edileceğini ve gelecekte İran'daki İngiliz askerlerin çekileceğini söylemiştir. Curzon, anlaşma metninin gövdesini oluşturan bu cümleleri

⁴⁹ W. J. Olson, *age*, s. 74-75

⁵⁰ *Age*, s. 76

⁵¹ *Age*, s. 76

⁵² *Age*, s. 77

⁵³ *Age*, s. 77

⁵⁴ Abdurriza H. Mehdevi, *age*, s. 359

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

İranlılar için cömertçe verilen ihsanlar olarak görmüştür. Bunların İranlılar tarafından kabul edilmemesi halinde zorla kabul ettireceklerini ve mali yardımları keseceklerini tehdit olarak söylemiştir. Ayrıca Cox'tan bu istekleri hemen İran heyetine bildirmemesini, gerekli ortam oluştuğu zaman mutlaka kabul edeceklerini söylemiştir.⁵⁵

Cox, önerilerin İran hükümeti tarafından kabul edildiğine dair haberi Curzon'a bildirmeyi beklerken, sadrazam Vusukuddevle'den anlaşma metninin kabul edildiğine dair haberi almıştır. Sadrazam Vusukuddevle, Ekber Mesud Mirza (Saramüddevle) ve Firuz Mirza (Nusretuddevle)'dan oluşan "Üçlü Grup," İngiliz hükümetinden aldıkları rüşvetin etkisiyle Curzon'un öne sürdüğü bütün önerileri kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Ancak İngiltere'nin kendilerine mali yardım yapmaması halinde içeride düşman ilan edileceklerini söylemişlerdir. Şah'ın da önerileri kabul etmesi üzerine İngiltere ile anlaşma görüşmelerine hemen başlanmıştır. İngiltere, bundan sonra bütün işlerini bu üçlü grup üzerinden gerçekleştirmiştir.⁵⁶ Başlangıçta İngiliz mali müsteşarların istihdamına karşı çıkan Vusukuddevle, rüşveti aldıktan sonra karşı çıkmaktan vazgeçmiştir.⁵⁷

İngiliz hariciyesi, üçlü grubun İran idaresinde nüfuzlu olduklarını Tahran'daki Cox'a bildirerek ona göre hareket etmesini söylemiştir.⁵⁸ Curzon, sadrazam Vusukuddevle ile birlikte Ekber Mirza ve Firuz Mirza'nın diğer kabine üyelerinden farklı düşündüklerini söyleyerek acele edilmesini istemiş, hükümetin içindeki baskı neticesinde görüş değişikliğine gidebileceğinden korkmuştur. Anlaşmaya olan muhalefetin farkında olan Hindistan hükümeti, mali ıslahatlara müdahaleyi yeterli görürken, Londra'nın İran'a verdiği sözlerin yerine getirilmesinde ve kontrolünde problem olacağını söylemiştir. Cox, İran'ın her eyaletine mali müsteşar atanması ve İngiliz askerlerinin kontrolü yapması halinde problem olmayacağını savunmuştur.⁵⁹

Hindistan hükümeti, ısrarla İran halkının tepkisini çekmeden anlaşmanın imzalanmasını istemiştir. Bu endişenin gerekçesini de şöyle açıklamıştır; "*Bizim tecrübelerimize göre İngiliz taraftarı olan Vusukuddevle, Ekber Mirza ve Firuz Mirza umumi eşkâr nezdinde pek güvenilen kişiler değildir. Onun için bunlara güvenip Güney Polisi'nin sahasını genişletmek mümkün değildir. Vusukuddevle hükümetinin düşmesinden sonra Güney Polisi'nin gelecek yeni hükümet tarafından tanınması mümkün olmayabilir. İptali halinde güneydeki çıkarlarımız tehlikeye girebilir.*"⁶⁰ Güneydeki İngiliz çıkarlarının tehlikeye girmemesi için anlaşmanın mutlaka İran halkı tarafından benimsenmesinden ısrar etmiştir. Gelecekteki hükümetlerin de buna riayet edeceğinden emin olmak istemiştir. Cox'un Mısır'da uyguladığı planın aynısını istememiş, İran'da bulundurulacak tarafsız bir güç üzerinden hedefe ulaşılmasını savunmuştur.⁶¹

Curzon, Hindistan hükümetinin ısrarla savunduğu fikirleri benimsememiş, Cox'un söylediklerine muvafakat etmiştir. Bu sırada gerçekleşen iki husus işine yaramıştır. Birincisinde, konferanstaki İngiltere müttefikleri, İran'ın toplantılara katılmaması yönünde oy kullanmışlardır. İkincisinde ise İran şahı gün geçtikçe İngilizlere yakın olmaya başlamıştır. Şah'ın Avrupa seyahati ısrarı ve masrafların İngiltere'den alınacak borç ile karşılanmaya gidilmesi, Curzon ve Tahran'daki Cox'u sevindirmiştir. Ancak Curzon, şahın Avrupa seyahati sırasında anlaşma aleyhinde fikirler alabileceğini ve dolayısıyla İran heyetini etkileyebileceğini düşünmüştür. Bunun gerçekleşmesi

⁵⁵ W. J. Olson, *age*, s. 77-78

⁵⁶ İran heyetindeki diğer görevliler ile Vusukuddevle'nin de içerisinde bulunduğu üçlü grup arasında rekabet olmuştur. Vusukuddevle, kendi haricindeki kişilerin İngiltere ile yakınlaşmasını istememiştir. Çünkü İngiltere'den aldığı rüşvetten dolayı İran'ın İngiltere'ye dayanmasından başka çaresinin olmadığını söylemiştir. Bkz. *Age*, s. 78

⁵⁷ N. Keddie, *age*, s. 209

⁵⁸ *Age*, s. 78

⁵⁹ *Age*, s. 79

⁶⁰ *Age*, s. 79

⁶¹ *Age*, s. 79

halinde ise bütün çabaların boşa gideceğini savunmuş, şahın İran halkını anlama konusunda ikna ettikten sonra seyahate çıkmasını istemiştir. Bu konuda Cox'un Vusukuddevle'ye baskı yapmasını, şahın İran'da olmadığı sürede işlerin aksayacağını söylemesini istemiştir. İran heyeti, İngilizlerin tereddütlerini gidermek için şahın anlaşmaya tam olarak muvafakat ettiğini söylemiştir. Ahmed Şah'ın Avrupa seyahati sevdasından faydalanan İngiliz diplomatlar, anlaşma metninin sonuna yaklaşmışlardır.⁶²

İngiltere hariciyesi, Lancelot Oliphant aracılığıyla İran'a gönderdiği yazıda, İran heyetinin konferansta görüşülmesini istediği konuları resmi olarak takip etmeyeceğini, demiryolu hattı tesisinde ve nakliye şirketinin kurulmasında İran sermayesine taraftar olmayacağını, bunların ileride iki devlet arasında görüşüleceğini söylemiştir. Bu konuların konferansta görüşülmesi halinde ise engel olmayacağını söyleyerek ortamı biraz yumuşatmak istemiştir. Tahran'da İran'ı bu şekilde oyalayan Cox, şahın Avrupa seyahatine çıkması halinde gezinin kontrol altında tutulması için diplomasi yürütmüştür. Şah'ın seyahatten vazgeçmek istemediğini, bunun için bir an önce anlaşmanın imzalanmasına mecbur edilmesi gerektiğini Curzon'a bildirmiştir.⁶³

Curzon, şahın anlaşma ile ilgili konuları İngiltere dışındaki devletlerle görüşmeyeceğine ve Paris'e gelmeyeceğine dair söz vermesi halinde seyahate muhalefet etmeyeceğini bildirmiştir. Şah'ın seyahatten önce mutlaka Vusukuddevle'ye anlaşma ile ilgili tam yetki vermesini istemiştir. Anlaşmanın imzalanmasından sonra seyahate çıkmasının daha uygun olduğunu da söylemiştir. Çünkü kendilerinden rüşvet alan Vusukuddevle'den emin olamamış, anlaşma metnini değiştireceğini düşünmüştür.

İngiltere, Paris'teki İran heyetinin dikkatini mali yardıma yoğunlaştırarak vereceği taahhütlerin azalmasını sağlamıştır. Curzon, Keynes aracılığıyla Şark Komitesi'ne verdiği bilgide, savaşın başında İran'a verilen 2.550.000 pound borç paranın ödeme stüresinin Mart 1919'da sona ereceğini, stürenin uzatılmasının İngiliz parlamentosunda kabul edilemeyeceğini söyleyerek İran'ı anlaşmaya mecbur tutmuştur. Curzon, İran'ın daha önce İngiltere'den aldığı borç paraları ödememesini anlaşma öncesinde koz olarak kullanmıştır. Borçların ertelenmesini ve İran'daki İngiliz kuvvetlerin çekilmesini istememiştir. Şark Komitesi'nin 30 Aralık 1918'deki oturumunda yaptığı konuşmada, bunu bir facia olarak nitelendirmiş, İran'daki İngiliz menfaatlerinin elden çıkması olarak görmüştü. Ancak Bolşevik İhtilali, Curzon için bulunmaz bir fırsat olmuş, İngiliz kuvvetlerinin İran'dan çekilmesi halinde Sovyetlerin boşluğu dolduracağını iddia etmiştir.⁶⁴

İngiltere'nin Hindistan İşleri Bakanı Edwin Montagu, Curzon'un İran ile ilgili siyasetinin bazı kısımlarına muhalif olmuştur. Curzon'a yazdığı yazıda; "*Şark Komitesi oturumunu uhde aldım... Balfour ülke dışına çıktı. Ben de olmayacağım. CIGS huzurunda bir şey kaydedilmemiştir. Lord Robert Cecil'in de komite üyesi olup olmadığını bilmiyorum. Konuşmaya başlamadan Hamilton, Grant ve Arthur Hartzel celseyi terk ettiler. Bu yüzden komite sadece başkandan ibaret kaldı. Komite, tabiidir ki başkan ile muvafık olur*" demiştir.⁶⁵

Montagu, Curzon'un İran ile ilgili planlarına tamamıyla muvafakat etmiyordu. Çünkü Curzon'un anlaşma karşılığında İran'a vaat ettiği borç para Londra'dan değil, Hindistan'dan ödenecekti. Montagu, Hindistan hükümetinin mali yardım için İran'a vereceği paranın yarısının verileceğini söyledikten sonra Curzon tarafından hain ilan edildi. Bundan sonra meydan Curzon-Cox ikilisine kaldı. Hint askerlerinin İran'dan ayrılmasını istemeyen ikili, İran'da anlaşma sonrası

⁶² Age, s. 80

⁶³ Age, s. 81

⁶⁴ Age, s. 82

⁶⁵ Age, s. 83

olası muhalefeti bastırmayı planlıyordu. Neticede şah ve Vusukuddevle ile anlaşılan Cox, anlaşma metninin tamamlanması için Curzon'a taslağı gönderdi.⁶⁶

Cox'un gönderdiği anlaşma taslağında şunlar mevcuttu; 1- İngiltere, İran'ın bağımsızlığını tanıyacaktır. 2- İran maliyesinde görev alacak müsteşarların çalışma sahaları ve yetkileri, İran hükümeti ile yapılacak protokol ile belirlenecektir. 3- İngiltere, İran ordusu için her türlü yardımı yapacaktır. Bu işi de iki ülkenin yetkililerinden oluşan bir komisyon yürütecektir. 4- İran'ın ıslahat yapabilmesi, ikinci ile üçüncü maddede belirtilen hususlar için lazım olan parayı İngiltere verecektir. Alınacak bu borca karşılık İran gümrükleri teminat gösterilecektir. 5- İran'da nakliye işleri için yeni demiryolu hatları tesis edilecektir. 6- İran'ın daha önce İngiltere ile imzaladığı bütün anlaşmalar yenilenecektir. 7- Yeni gümrük tarifelerini belirlemek için bir komisyon kurulacaktır. 8- İngiltere, İran'ın uluslar arası camiaya dâhil olmasını sağlayacaktır.⁶⁷

İran'ın üçlü grubu ile Curzon arasında gerçekleşen gizli görüşmede ise İngiltere'nin İran'da sebep olduğu hasarın dava konusu edilmeyeceği, hasım devletlerle hasar konusu görüşüldüğünde İngiltere'nin yardımcı olacağı ve İran'ın yeni sınırlarının çizilmesinde İngiltere'nin söz sahibi olacağı kabul edilmiştir.⁶⁸

Cox, İran heyetinin anlaşmaya razı ettirilmesi sırasında yaptığı önerileri müsaait olarak karşıladı. Ancak üçüncü, dördüncü ve beşinci maddeler için hiçbir görüş ortaya koymadı. İkinci maddeyi ise zararsız ve müphem buldu. Cox'a göre İngiliz hükümeti daha sonra bu maddeleri kendi menfaatlerine göre yeniden düzenleyebilecekti. İngiliz maliye müsteşarlarının istihdamı sırasında oluşacak tepkinin azaltılması gerektiğini söylüyordu. Müsteşarların istihdamı konusunda gizli bir anlaşmanın yapılarak İran'ın başka ülkelerden müsteşar istihdamına gitmemeyi taahhüt etmesini istiyordu. Böylece İngiliz müsteşarların bütün mali işleri uhdelarına almalarını amaçlıyordu. İran'ın üçlü grubu ise bunu kendi halkına izah edemeyeceklerini söylüyordu.⁶⁹

İran heyetindeki üçlü grup, gizli maddeleri kendilerinin esas mevzisi olarak görüyordu. Cox ise Curzon'un bilgisi dâhilinde durumu geçiştirmek istiyordu. Ayrıca Kafkaslar, Orta Asya ve Osmanlı sınırlarında İran lehinde değişiklikler yapabileceklerini taahhüt ediyordu. Buna sebep olarak da Rusya ve Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında İran'a zarar verdiklerini iddia ediyordu. Ahmed Şah ve üçlü grubu ikna eden Cox, aldıkları kararların her iki ülke için isabetli olduğunu, içteki muhtemel tepkiye karşılık yardımcı olacaklarını taahhüt ediyordu.⁷⁰ Ancak hükümet ve

⁶⁶ Age, s. 83

⁶⁷ Age, s. 84-85

⁶⁸ I. Dünya Savaşı sonrasında toplanan Versay Konferansı'na katılan İran heyeti, İngiltere'nin yardımıyla Osmanlı aleyhinde toprak talebinde bulunuyordu. İran sınırının kuzeyinde, Aras Irmağı'ndan başlayarak kuzeydoğuda Derbend'e kadar uzanan ve sınırı Tiflis, Kars ve Erzurum'un yakınından geçerek Erivan ve Gence (Elizabetpol)'yi kapsayan bir bölgenin İran'a verilmesini talep ediyordu. Bkz. Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara 1995, s.42. İran'ın bu tavrı İstanbul basını da dâhil olmak üzere herkesin tepkisini çekti. Süleyman Nazif, konuyla ilgili yazısına şu başlığı koymuştu; "Vay Brutus sen de mi?.." Bkz. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I: Mondros'tan Erzurum Kongresine**, Ankara 1993, s.230-231. Fakat İngilizlerin bu ilk başvurularını ciddiye almaması İran tarafını yıldırmadı. İran hükümeti, Paris Barış Konferansı'na katılma talebini 1919 Anlaşması sonrasında tekrar gündeme getirdi. İngilizler, anlaşmayı onaylatmak için İran'ı hoş tutmaya çalıştıkları bu dönemde bir oyalama içine girmişlerdi. Lord Curzon, önce istek listesini görmek istedi; İstekleri gördükten sonra da, Türkiye konusu gündeme gelince sizi çağıracağız' cevabını verdi. Ama kimsenin İran'ı çağırma niyeti yoktu. İran hükümeti, Sevr Anlaşması'nın metni Türk delegasyonuna verilmeden biraz önce "Lord Curzon sözünde durmadı" itirazını yaptıysa da iş işten geçmişti. İngilizler şu cevabı verdi; "Türkiye'den zaten çok fazla toprak alınmıştı; Bir de İran'ın talepleri dikkate alınamazdı." Bkz. Richard Schofield, **The Iran-Iraq Border 1840-1958 VI**, Archive Editions (1989), s.381-391

⁶⁹ Abdurrazza H. Mehdevi, age, s. 360

⁷⁰ W. J. Olson, age, s. 86

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

meclis üyeleri ile gazetelerin ikna edilmesi meselesi hala ortada duruyordu.⁷¹ Vusukuddevle, Ekber Mirza ve Firuz Mirza'dan oluşan üçlü grup, bütün bu tavizlere karşılık kendi şahıslarına 500.000 tümen rüşvet ve ülkeden kaçmaları halinde iltica garantisi istiyorlardı. Kendi ülkelerinin menfaatlerini İngiliz hariciyesine teslim eden bu grup ile Avrupa seyahatinin parasını düşünen şah, anlaşma metninin bir an önce imzalanmasını istemeye başlamışlardı.⁷²

Curzon, Cox'un hazırlayıp Vusukuddevle'ye kabul ettirdiği anlaşma metnini İngiltere'nin çıkarlarına uygun buldu. İngiliz müsteşarların İran'a bağlı değil de kendilerine bağlı çalışacaklarını söyledi. İran üçlü grubunun buna karşılık kendisinden istediği parayı red etmedi. İngiltere'nin ömür boyu Kaçar ailesinin ihtiyaçlarını karşılamayı istemiyordu. 500.000 tümenlik nakdi yardımı yeterli görüyordu. Tahran'daki Cox'a yazdığı mektupta; *"Sizin tarafınızdan yürütülen müzakereleri ve izlediğiniz tarzı takdir ediyorum..."* demişti.⁷³

Curzon, anlaşma metninde İran'a verdikleri taahhütleri *"-sa"* veya *"şartlar yerine getirildiğinde"* ibareleriyle sınırlandırmıştır. İran sınır meselesinde Wilson ile görüşüldükten sonra karar verileceğini söylemiştir. Kaçar idaresine vereceği parayı da yıllık 120.000 tümen ile sınırlandırmıştır. Curzon, Cox'a gönderdiği yazıda, İngiliz müsteşarların maliyeyi doğru idare edeceklerini ve dolayısıyla şahın gelirinin buna bağlı olarak artacağını bildirmiştir. Anlaşma karşılığında şahı taahhüt edilen 500.000 tümenin ise borcun geri ödenmesinde dikkate alınacağını söylemiştir.⁷⁴

Cox, üçlü grubun anlaşma karşılığında istediği rüşveti ödemiştir. Bunu yaparken de; *"Şah bu paralar ile biraz kilo alır ve uzun yaşar"* diyerek alaylı sözler sarf etmiştir. Şah'ın ve bundan sonra gelecek hükümetlerin artık İngiltere himayesinde olduklarını, şahı verilecek 500.000 tümenin halledileceğini söyleyerek durumu kurtarmaya çalışmıştır. Curzon, İran'a verilecek borç paradan önce bu ödemenin yapılması halinde devletin muhasebesi dışında verileceği için rüşvetin ifşa olacağını ve zor durumda kalacaklarını Cox'a bildirmiştir.⁷⁵

Cox, kendi hariciyesinin İran'a karşı mutedil davranmasını istiyordu. İran petrollerinin elde edilmesi için bunu gerekli görüyordu. Curzon ise gizli görüşmeleri dikkatle izleyip İran'ın taleplerine göre diplomatik manevralara yöneliyordu. Curzon, şahın durumu ile ilgili olarak; *"Şah'ın üzerinde oynadığınız kumarda şüphelerim vardır. Bize karşı aldandığı ve yaklaşmak zorunda olduğu doğrudur. Fakat kendi hayatının devamı için tereddütlüdür"* demiştir. Curzon, dönen çarkı yağlamak yani Kaçar idaresine fazla para enjekte etmek de istemiyordu. Şah'ı 500.000 tümen vaadiyle oyalıyordu.⁷⁶ Ayrıca İran'a verdikleri vaatleri hemen yerine getirmek istemiyordu. Vusukuddevle'nin şiddetle istediği borç parayı koz olarak kullanıp işi yavaştan ahyordu. Bu şekilde İran'ın isteklerini kısıtlayıp anlaşmanın esas gövdesinin gizli kalmasını istiyordu. Cox ise şahın anlaşmaya razı edilmesi için mutlaka para verilmesini ve himaye edilmesini tavsiye ediyordu.⁷⁷

Cox, 30 Nisan 1919'da İngiliz hariciyesinin cevabını beklediği sırada Hindistan hükümeti devreye girdi. İran ile görüşmelerin devamını isterken mali, askeri ve siyasi bir görüş ortaya koymuyordu. İran'ın Hindistan'dan farklı olduğunu ve halkın böyle bir anlaşmaya razı

⁷¹ N. Keddie, *age*, s. 209

⁷² W. J. Olson, *age*, s. 87

⁷³ *Age*, s. 87

⁷⁴ *Age*, s. 87

⁷⁵ *Age*, s. 88

⁷⁶ *Age*, s. 88

⁷⁷ Amos S. Hershey, "The New Anglo-Persian Agreement," *The American Journal of International Law*, Volume XIII/4, Ekim 1919, s. 749-754

olmayacağını biliyordu.⁷⁸ Hindistan valisi; “İran nasyonalistleri karşısında kendi mevkiimizi muhafaza etmemiz gerekir. Sadece Hindistan’dan getirilen askerlerden istifade ediyoruz. Ancak Mısır ve Hindistan’daki Müslümanların durumu ve Afganistan’daki karışıklık çok tehlikeli durumlar olarak durmaktadır” demiştir.

Cox, Hindistan’da daha önce görev yapmış birisi olarak kendi pozisyonunu muhafaza etmeye çalışırken, Hint hükümetinin görüşlerine katılmıyordu. Onların evhamlı davrandıklarını söylerken, aynı zamanda aradaki görüş farklılığını da azaltmaya çalışıyordu. Hindistan’a yapılacak asker takviyesinden sonra bir kısmının İran’a gönderilmesini ve bu şekilde anlaşmaya karşı muhtemel muhalefetin kontrol altına alınmasını zaruri görüyordu. Fakat Curzon, Hindistan hükümetinden İran’a mali yardım gelmesini ısrarla istiyordu.⁷⁹

Curzon, Versay’daki konferansın bakanlar oturumunda, İran’ın görüşme konusu edilmemesi için çalışıyordu. Ortadoğu ve İran meselesinin konferansta halledilemeyeceğini katılan devletlere kabul ettirmek için politik manevralara başvuruyordu. Bunu yaparken de I. Dünya Savaşı’nın kendileri için yeni kapılar açtığını, Hindistan’ın önünde İran gibi bir set oluşturmaya bahşettiğini iyi biliyordu. Ona göre sakin bir İran, kendileri için her zaman önemliydi. Curzon’un görüşlerine Muntago da katılıyordu. Ancak İran’a verilecek borç para ve karşılığında gösterilecek teminatlar sıkıntı oluşturmuyordu. Çünkü İran’ın teminat olarak göstereceği kaynaklar artık azalmıştı.⁸⁰

Cox, üçlü grup ile görüşerek altıncı maddenin anlaşmadan ayrı tutulmasını istedi. Üçlü grup da konferansta İran meselesini gündeme getirmede. İstedikleri rüşvetin de ileride duyulması halinde sonlarını getireceğini biliyorlardı. Bu yüzden rüşvet meselesi gizli tutuldu.⁸¹ Curzon’un bu sırada Cox’a gönderdiği yazıda, İran’a 2.000.000 pound ödeme yapılacağı, karşılığında ise güneydeki limanlar ile Sistan, Kirmanşah ve Azerbaycan gümrüklerinin teminat olarak gösterilmesi, Hindistan hükümetinin paranın yarısını ödemesi istendi. Borç paranın % 7 faiz ve yirmi yıl içerisinde ödenmesi gerektiği bildirildi.⁸² Curzon, anlaşmanın imzalanması salâhiyetinin Cox’a verildiğini, Vusukuddevle ve arkadaşlarının İngiltere’ye iltica edebileceklerini söyledi. Daha önce vaat edilen paranın yerine 200.000 pound vermeyi teklif etti. Curzon bu hususta; “Biz onlara 20.000 pound teklif ederken, onlar 200.000 pound istediler. Bu sadece fazla para istemek değil, aynı zamanda fesattır. Bunu defalarca Cox’a söylemiştim. Fakat onun beynine zorla da olsa yerleştiremedim” demiştir.⁸³

Cox, müzakerelerin sonunda üçlü grubun 200.000 pound rüşvet isteği, gümrük tarifelerinin yeniden belirlenmesi, İran’a borç para verilmesi ve şahın himayesinin de içerisinde bulunduğu anlaşma metnini Londra’ya gönderdi. Bu metin, 9 Ağustos 1919’da İran-İngiltere Anlaşması olarak imzalandı.⁸⁴ Curzon, anlaşmanın mimarı olarak durumdan memnundu. Ancak ortada hala bazı sıkıntılar vardı. Öncelikle bu anlaşmanın geçerli olması için İran Milli Meclisi tarafından onaylanması gerekiyordu. Ancak meclis üyelerinin çoğu bu anlaşmayı İran’ın para karşılığı İngiltere’ye satılması olarak görüyorlardı. Diğer önemli bir husus ise Amerika ve Fransa’nın anlaşmaya karşı çıkmaları ve İngiltere’nin İran’ı ikinci bir Mısır yapmak istediği kanaatine varmalarıydı. İran petrolünün sadece İngiltere tarafından sömürülmesini hazmedemiyorlardı. Fransa, Mısır’ı unutmadığından İran’daki muhalifleri destekleyebilirdi. Curzon’un İran’a verdiği

⁷⁸ W. J. Olson, *age*, s. 89

⁷⁹ *Age*, s. 90

⁸⁰ *Age*, s. 91

⁸¹ *Age*, s. 92

⁸² Abdurıza H. Mehdevi, *age*, s. 360; W. J. Olson, *age*, s. 93

⁸³ *Age*, s. 94

⁸⁴ Ervand Abrahamian, *Iran Between two Revolutions*, Princeton 1998, s.110-119; Abdurıza H. Mehdevi, *age*, s. 360

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

vaatleri yerine getirmemesi de önemli bir mesele olarak ortada kalıyordu. Rusya'nın muhaliflere yardım edeceği düşüncesiyle İran'ın İngiltere'den askeri destek alması zorunlu hale getiriliyordu.⁸⁵

İngiltere, İran üzerindeki emellerine ulaşmada Bolşevikleri bahane ederek acele ediyordu. İran'a elçi olarak yeni tayin edilen Hermann Norman, anlaşmanın lağvedilmemesi için Curzon'dan sık sık telgraf alıyordu. Curzon'un Hindistan hükümetinden Muntago ile ihtilafa düşmesi endişelerini arttırıyordu. Hindistan hükümeti ve Muntago, Afganistan'da da İran'a benzer bir muhalefetin çıkacağını ve Hindistan'dan her tarafa asker yetiştirmek zorunda kalacaklarını söylüyordu. Sovyet askerlerinin İran'ın kuzeyinde etkili olmaları ve Cengeli İsyanı'na müdahil olmaları İngiliz menfaatlerine hâle getiriyordu. Cengeli'den dolayı şahın Sovyetler ile anlaşma ihtimali Curzon'u korkutuyordu. Neticede Vusukuddevle hükümetinin istifa etmesi bu korkuyu gerçeğe dönüştürdü. Yerine gelen Müşirtiddevle, buhranı atlatmaya çalıştı.⁸⁶

Norman, Curzon'dan aldığı emirler doğrultusunda anlaşmanın şah tarafından lağvedilmemesi için uğraşıyordu. Anlaşmanın ortadan kalkması halinde mali yardım ve borç paranın kesileceğini söylüyordu. İngiltere'nin nüfuzuna rağmen anlaşma 21 Şubat 1920'de anlaşma lağvedildi. Ancak İran'daki nüfuzu etkili bir biçimde devam etti.⁸⁷

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı öncesinde toprakları İngiltere ve Rusya tarafından paylaşılan İran, siyasi ve ekonomik olarak yıpratılmış, ağır borç yükünün altına sokularak bağımsızlığı yok sayılmıştır. İngiltere'nin savaş öncesinde Rusya'nın dikkatini Türkistan, Tibet ve Hindistan'dan kaçırma ve kendi yanına çekme siyasetinin gereği olarak İran'ın kuzeydeki topraklarını vaat etmiştir. Rusya'nın savaş sırasında güneye sarkmamak şartıyla İran'ın kuzeyini işgal etmesine karşı çıkmamıştır. Rusya'nın sosyalist ihtilal ile savaştan çekilmesinden sonra başka bir gücün burayı doldurmasına müsaade etmemiş, kendisine kalan meydana istediği manevraları yapmıştır. Almanya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda etkili olamamaları ve nihayetinde savaştan yenik çıkmaları, İngiltere'nin savaştan önce tasarladığı planları uygulamaya koymasını sağlamıştır.

İngiltere ve o dönemin meşhur diplomatı Curzon, İran'ı sulh konferansına dâhil etmemek ve daha sonra imzalayacakları anlaşma ile nüfuzlarına almak için bütün yolları denemişlerdir. İran'ın yer altı kaynaklarını başka devletlere kaptırmamak için her türlü hileyi yapmışlardır. İran heyetini rüşvet ile elde etme, İran'ın yenilen devletlerden olmadığını söyleyerek konferansa katılmasını engelleme gibi türlü yollara başvurmuştur. En etkili teşebbüsü ise kendilerine sadık kalacak Vusukuddevle hükümetini işbaşına getirmesiyle yapmıştır. Tahran elçiliğine tayin ettiği Cox aracılığıyla sadrazam ve şahı rüşvet ile elde ettikten sonra istediği ve İran'da mali ve askeri vesayeti sağlayacak olan anlaşma metnini imzalatmıştır.

İran tarihçilerinin cinayet olarak nitelendirdikleri anlaşma ile İran'ın bütün mali kaynakları İngiliz müsteşarların denetimine geçmiş, askeri kontrol ülkenin her tarafına teşmil edilmiştir. İran'a yüklü miktarda borç para vaat edilerek ekonomik nüfuz tesis edilmiştir. İran, borç paraya karşı teminat olarak göstereceği kaynakları tüketmiştir. Telgraf ve demiryolu hatlarının tesisi ile hem sömürülecek kaynakların kolayca nakli düşünülmüş ve hem de askeri denetimin bütün bölgelerde sağlanması amaçlanmıştır. Anlaşmanın gizli maddelerinde sadrazam, şah ve ailesinin İngiltere'ye iltica edebileceği taahhüt edilerek pervasızca davranmaları sağlanmıştır. Hükümet ve şah, halkının geleceğini İngiliz hariciyesinin kapısında Curzon ve Cox ikilisine teslim etmişlerdir.

⁸⁵ W. J. Olson, *age*, s. 95

⁸⁶ *Age*, s. 96

⁸⁷ Abdurriza H. Mehdevi, *age*, s. 361; W. J. Olson, *age*, s. 97

KAYNAKÇA

- ABRAHAMIAN Ervand, **Iran Between two Revolutions**, Princeton 1998
- AKILI Bakır, **Ruz-u Şumar Tarih-i İran ez Meşruta ta İnkılâb-ı İslâmi I**, Tehran 1369
- AVERY P. - SABAHI H., **British Policy in Persia, 1918-1925**, London 1990
- BAHAR Muhammed Taki, **Tarih-i Muhtasar-ı Ehza-ı Siyasi I**, Tehran 1357
- BAHAR Muhammed Taki, **Tarih-i Muhtasar-ı Ehza-ı Siyasi-i İran III**, Tehran 1357
- BASTH Oliver, **Almaniha der İran** (terc. Hüseyin Ahmed), Tehran 1377
- BEŞİRİ Ahmed, **Kitab-ı Abi, Güzâreşha-yı Mahremâne-i Vezaret-i Umur-u Hariciye-i İngiliz Derbare-i Meşruta-ı İran VIII**, Tehran 1369
- DUNSTREWİLLE, **Hatırat-ı Dunstrewille** (terc. Hüseyin Ensari), Tehran 1358
- FAHRAI İbrahim, **Serdar Cengel**, Tehran 1346
- FANI Kamuran, **Cengha-yı Cihani-i Evvel ve Dovvum**, Tehran 1377
- FORBES-LEITH Francis, **Hatırat-ı Mübaşir-i İngiliz Serdar-ı Ekrem** (terc. Hüseyin Ebu Turabiyân), Tehran 1366
- GHANI Cyrus, **Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Rule**, London, 1998
- HARRIS Norman, **Europe and the East**, Cambridge 1926
- HAUSER Henri, **Hitoire diplomatique de l'Europe**, Paris 1919
- HERSHEY Amos S., "The New Anglo-Persian Agreement," **The American Journal of International Law**, Volume XIII/4, Ekim 1919, s. 749-754
- ISWOLSKI Alexander Petrowitsch, **Memories**, Paris 1923
- İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye**, Poşe: 25, Cozvedan I (1298)
- İsnad-ı Vezaret-i Umur-u Hariciye**, Poşe: 25, Cozvedan: II (1298)
- İTTİHADİYE Mansure, **Ehza-ı Siyasi der Meclis-i Sovvum**, Tehran 1371
- İVANEV M. S., **İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran** (terc. Azer Tebrizi), Tehran 1357
- KEDDIE Nikki, **The Cambridge History of Iran, From Nadir Shah to the Islamic Republic**, Volume VII, Cambridge University Press 2008
- KEDOURIE Elie - HALM Sylvia G., "Towards a Modern Iran," **Studies in thought, politics and society**, London 1980, s. 185-215
- Mecelle-i Handeniha ve Yaddaştha-yı Seyyid Habibullah Medeni (ez Yaran-ı Cengel)**, Şumare: 10, Sal: 24
- Mecelle-i Yağma**, Sayı: 28, Şumara 1, Ferverdin 1354
- MERAĞAYI Said, **Ruzname-i İrade-i Azerbaycan**, Tehran 1352
- NASIR Seyyid Taki **İran der Berhured-i ba İsti' margirân ez Agaz-ı Kacariye ta Meşrutiyet**, Tehran 1363

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

- OLSON William J., "Çegûnegi Tekvin-i Karadad-ı 1919 İngiliz ve İran (terc. Şihin Ahmedi)," **Tarih-i Muasır-ı İran III**, Tehran 1370, s. 71-97
- OLSON William J., **Anglo-Iranian relations during World War I**, London 1984
- RAMAZANI Ruhullah K., **The Foreign Policy of İran, 1500-1941**, Virginia 1966
- REMPEL Richard, "From Imperialism to Free Trade: Couturat, Halevy and Russell's First Crusade," **Journal of the History of Ideas**, Pennsylvania 1979, s. 423-443
- Ruzname-i Cengel**, Şumare: V, 21 Şevval 1335
- Ruzname-i Hablel-Metin**, Şumare VIII, 4 Şaban 1334
- Ruzname-i Rad**, Şumare 46, 13 Safer 1333
- SAMOILOFF Louise Cripps, **Memories and Commentaries**, Associated University Presses 1997
- SARIHAN Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I: Mondros'tan Erzurum Kongresine**, Ankara 1993
- SCHOFIELD Richard, **The Iran-Iraq Border 1840-1958 VI**, Archive Editions (1989)
- SİPİHR Ahmed Ali, **İran der Ceng-i Buzurg (1914-1918)**, Tehran 1336
- STIEVE Friedrich, **Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911-1914**, Berlin 1926
- ŞEYHÜLİSLÂMÎ Muhammed Cevad, **Sima-yı Ahmed Şah Kacar**, Tehran 1356
- TAKİZÂDE Seyyid Hasan, **Hitabe**, Tehran 1338
- TERENZIO Pio Carlo, **Rekabet-i Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan** (terc. Abbas Azerin), Tehran 1359
- TIGRANOV L. F., **İz obşestvennoe-ekonomičeskih otnoşeniy v Persii**, Tiflis 1905
- TOWNSEND John, **Proconsul to the Middle East: Sir Percy Cox and the End of Empire**, London 2010
- VELAYETİ Ali Ekber, **Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran**, Tehran 1374
- VERHERAM Gulam Rıza, **Nizam-ı Siyasi ve İctimai-i İran der Asr-ı Kacar**, Tehran 1367
- VUSUK Ali, **Çar Fasl der Tefennon-u Tarih**, Tehran 1361
- WRİTE Denis, **İraniyan der Meyan-ı İngilizha** (terc. Menuçehr Tahirniya), Tehran 1367

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011